

1. *List Korala*, Royal Library, Windsor Castle

1. Fragments from illuminated choir-book made up to form a page, *Royal Library, Windsor Castle*

Milan Pelc

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Tri portreta *all'antica* na minijaturama Jurja Julija Klovića

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

predano 24. 2. 1997

U nezaobilaznoj i do sada jedinoj znanstveno iscrpnoj monografiji o sitnoslikaru Jurju Juliju Kloviću (1498 – 1578) Maria Cionini Visani i Grgo Gamulin¹ ocrtao su – osim životopisa – temeljne aspekte majstorove umjetničke biografije, te njegovu usađenost u stilsko raspoloženje postklasične umjetnosti cinquecenta. U svojim studijama oni su istaknuli Klovićevu posvemašnju uklopljenost u stil i umjetničku kulturu njegova doba, i to na stvaralačkoj razini najboljih umjetnika toga vremena. Ukazali su istodobno i na Klovićev eklektički postupak »prepisivanja«, odnosno »citiranja«, slikovnih predložaka drugih majstora renesanse sa čijim je djelima, a s mnogima od njih i osobno, minijaturist dolazio u doticaj.² Taj postupak, uobičajen u umjetničkoj praksi renesanse, a napose manirizma, imao je iznimno važnu ulogu pri umjetničkom formiranju mladog Klovića, no on i kasnije ostaje sastavnicom njegove umjetničke djelatnosti. Na to, osim prepoznatljivih »prijepisa« i »citata« u njegovim minijaturama, ukazuje i činjenica da je Klović posjedovao jednu od najvećih zbirki crteža svoga doba. Osim vlastitih »invencija« majstor je imao više crteža drugih majstora, te crteža što ih je izveo prema predlošcima – slikama, skulpturama, grafikama itd. – znamenitih renesansnih umjetnika, poput Michelangela ili Dürera. Ta opsežna zbirka s više od 485 listova bila je stalni izvor Klovićeve inspiracije. Prije smrti minijator ju je oporučno ostavio svom meceni, kardinalu Alessandru Farneseu.³

Osim crteža Klović je u svom »slikovnom arhivu« posjedovao i grafike, kojima se također služio kao predlošcima, odnosno priručnim izvorima motiva za vlastite invencije.⁴

Kao umjetnik duboko privržen antikizirajućoj struji maniere, te kao pripadnik umjetničke elite svoga vremena, Klović je bio u intenzivnom i stalnom doticaju s umjetničkom baštinom antike, koja je, napose prije Koncila, u kulturno-umjetničkoj i društvenoj sredini u kojoj se Klović kretao, bila na najvišoj cijeni. Njegovo umjetničko obrazovanje povezano je upravo s precrtavanjem, preslikavanjem ili kopiranjem motiva s antičkih medalja i kovanica po narudžbi kardinala Marina Grimanija. Mladi je Klović po svoj prilici preslikavao portrete rimskih careva i članova njihovih obitelji, te simboličke motive utisnute na poleđinama antičkih kovanica i medalja iz kardinalove glasovite zbirke.⁵ Takve crteže ili minijature kardinal je mogao pokazivati umjesto originala, nositi ih na put, uživati u njima kao u specifičnim umjetničkim replikama svojih dragocjenih i rijetkih kovanica, gema i kameja. Nadovezujući se na tu praksu i na tradiciju ranorenesansnog sitnoslikarstva, Klović i u dekorativne okvire svojih minijatura umeće motive preuzete s antičke numizmatike, gliptike i plastike većeg volumena.⁶

Osvrnut ću se na tri takva motiva, porijeklo kojih je nesumnjivo u antičkoj numizmatiki i gliptici, no Klović ih, po svemu sudeći, s antičkih predložaka nije preuzeo izravno, nego posredno – prerasao ih je iz jedne od najznačajnijih portretnih knjiga renesansnog doba, koju je u svojoj knjižnici vjerojatno čuvao kardinal Grimani, a možda ju je imao i sam Klović. Riječ je o knjizi *Illustrium imagines*, djelu što ga je za rimskog izdavača, knjižara i »antiquariusa« Jacopa Mazzocchija priredio izvrstan poznavatelj rimske starine Andrea Fulvio.⁷ Knjiga je objavljena u Rimu 1517. god., a sadrži 204 drvorezna numizmatička portreta rimskih careva, članova njihovih obitelji i nekoliko znamenitih osoba antičkoga doba, od kojih

Sažetak

Jedan od izvora iz kojih je Klović u ranom razdoblju svog djelovanja preuzimao ukrasne motive za svoje minijature bila je knjiga Illustrium imagines, što ju je 1517. objavio rimski nakladnik Jacopo Mazzocchi, a priredio Andrea Fulvio. Iz te knjige sitnoslikar je preuzeo numizmatičke portrete cara Augusta i njegove majke Atije, te »portret« Aleksandra Velikog. Ovaj posljednji osobito je važan zato što se umjetnik koristi njime u sklopu simbolike povezane s kardinalom Alessandrom Farneseom. Upotreba tih (i sličnih) motiva potvrđuje Klovićevo rano bavljenje antičkom gliptikom i numizmatikom na što ukazuje i Vasari u Klovićevu životopisu.

2. Portret Augusta, drvorez u: A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rim 1517, list 22b.

2. *Portrait of Augustus*, woodcut in A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rome 1517, page 22b

je na prvom mjestu Aleksandar Makedonski. Portreti su, kako Mazzocchi navodi u posveti knjige kardinalu Jacopu Sadoletu, nastali prema drevnim kovanicama. Njihovim autorom smatra se Ugo da Carpi. Andrea Fulvio napisao je uz svaki portret kratku »biografiju«, katkad od samo nekoliko redaka, oslanjajući se na natpise s kovanica, kao i na dostupne mu antičke pisce, ponajprije Svetonija i pisce takozvane *Historia Augusta*. Njegov niz obuhvaća i vladare kršćanskog razdoblja, sve do cara Konrada (1024–1039). Fulviova knjiga prvi put u novom vijeku, pozivajući se na rimsku tradiciju, poštovaocima, istraživačima i ljubiteljima antike, brojnim sabiračima kovanica, gema, kameja, fragmenata s antičkim natpisima, skulptura itd. pruža razmjerno vjerodostojne portrete i sažete biografske podatke o znamenitim povijesnim osobama čiji su likovi prikazani na numizmatičkome materijalu. Istovremeno ona i čitaocima koji nisu dovoljno inučni da kupuju kovanice omogućuje upoznavanje portreta onih osoba što ih poznaju iz antičke povijesti i književnosti. Ta knjiga zauzima iznimno važno mjesto u kulturno povijesnom ozračju 16. stoljeća. Potakla je pravu lavinu djela s biografijama rimskih careva i njihovim numizmatičkim portretima kako u Italiji, tako i na Sjeveru. Ugledajući se na njih, počele su sredinom 16. stoljeća nicati i knjige s portretima i biografijama znamenitih ljudi različitih staleža novijeg doba: pravnička, liječnika, umjetnika, vojskovođa, teologa, filozofa itd.

Kloviću, čiji su život i umjetničko djelovanje izravno povezani s dvojicom spomenutih sabirača antičkih umjetnina, kardinalima Marinom Grimanijem i Alessandrom Farneseom, nije mogla promaknuti knjiga kakva je bila Fulviova. Klović je kasnije upoznao i grafičara Eneu Vica, izdavača dvaju značajnih djela s portretima rimskih careva i carica, što su se uvelike nadovezivala na Fulviove *Imagines illustrium*,⁸ i napokon, on je u kasnijim godinama svog života prijateljevao s Fulviom Orsinijem, bibliotekarom kardinala Farnesea. Fulvio Orsini, također sabirač antičkih umjetnina, kao bibliotekar vodio je i uređivao Farneseovu zbirku antičkih rijetkosti, a sam je napisao dva izvanredno učena i bogato ilustrirana djela o rimskoj starini, koja se zasnivaju na u ono doba dostupnoj numizmatičkoj i sitnoplastičkoj građi.⁹ No, Klovićevo poznavanje *Imagines illustrium* datira iz mnogo ranijeg razdoblja njegova djelovanja, o čemu svjedoče minijature na kojima se pojavljuju portreti što ih je sitnoslikar preuzeo iz Fulviove knjige.

Na listu **Koralu iz Windsora** (sl. 1), naknadnom kolažu minijatura izrezanih iz knjige što ju je Klović oslikao oko 1530. god.,¹⁰ prikazana je u sredini gornje ukrasne trake okvira profilna glava cara Oktavija Augusta (vladao od 31. god. prije Krista do 14. god. poslije Krista). Svijetli lik pomno je naslikan u medaljonu tamnog pozada, te u potpunosti odgovara prikazu istoga cara na listu 22b Fulviove knjige (sl. 2). Klović

3. Obrezanje Krista, *Evangelium Grimani*, Biblioteca Marciana, Venecija
 3. *Circumcision of Christ*, *Evangelium Grimani*, *Biblioteca Marciana*, Venice

je jedino ispustio natpise što ih, prenesene s numizmatičkog predloška, ima drvorezni portret u Fulviovom djelu. Prikaz cara Augusta može se povezati s njegovim značenjem u kristološkom kontekstu: Krist se rodio u doba Augusta, za vrijeme popisa pučanstva što ga spominje evanđelist Luka (2,1). Augustu je Tiburska sibila navijestila rođenje novog vladara svijeta, koji će biti veći od njega, a rodit će ga Žena slična suncu. Humanisti kasnog 15. i ranog 16. stoljeća, od kojih neki, poput kardinala Pietra Bemba, pripadaju visokim crkvenim krugovima, a uznastoje na svojevrsnom povezivanju antičke i kršćanske predaje, ističu da Augusta, za razliku od većine drugih rimskih careva čije živote opisuje Svetonije, rese uzorne ljudske i vladarske vrline, što ga ne samo u vladarskom već i u čudorednom smislu tipološki približava Kristu. On je, nadalje, utemeljitelj one *pax Romana*, univerzalnog svjetovnog carstva, s kojom se u kršćanskim mislioca uspoređuje duhovna *pax Christiana*.

Klovićev minijaturni portret cara Augusta nije ni u kakvom neposrednom značenjskom odnosu prema minijaturnom prizoru naslikanom na istom listu u ovalnom dijelu inicijala P, prizoru koji, kako stoji u inventaru Knjižnice u Windsoru, prikazuje kardinala Grimanija u posjetu Klovićevoj redovničkoj ćeliji.¹¹ Na arhitravu antikizirajućeg »okvira« te samostanske sobe prikazano je poprse, koje bi također moglo predstavljati kojeg rimskog cara.¹² No, kako je taj list zapra-

vo kolaž dijelova drugih minijatura iz nekog velikog Korala, što ga je Klović oslikavao u Candiani, potpuno značenje Augustova portreta moglo bi se vjerojatno utvrditi tek kad bismo znali za koji je tematski sadržaj unutar iluminiranog kodeksa ukrasni okvir s tim portretom bio predviđen. Možemo samo pretpostaviti da je riječ o ikonografskom sklopu Isusova rođenja.

No, možda i nije potrebno tragati za izravnim ikonografskim značenjem. Portret rimskog cara poslužio je možda naprosto kao antikizirajući dekorativni motiv ukomponiran u okvir glavnog prizora minijature, okvir koji je opremljen i drugim ukrasnim motivima iz repertoara renesansnog minijaturista (florealna dekoracija, motivi takozvanih groteski i sl.). Slični portreti prema antičkim numizmatičkim predlošcima pojavljuju se na ukrasnim okvirima renesansnih minijatura i u quattrocentu.¹³ Klović ih je, dakle, prihvatio kao sastavne elemente tradicije na koju se nadovezuje i koju nadograđuje njegovo sitnoslikarstvo.

Slično vrijedi i za numizmatički portret, koji je majstor umetnuo u ukrasnu marginu uz prizor Kristova obrezanja u **Evangelium Grimani** (sl. 3), nastalom također ranih tridesetih godina.¹⁴ Tu je prema predlošku iz Fulviove knjige, folio 22a, prikazana majka cara Augusta, Atija (sl. 4). Njezin je portret naslikan na isti način kao i portret Augusta na listu iz Wind-

4. Portret Atije, drvorez u: A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rim, 1517, list 22a.

4. Portrait of Attia, woodcut in A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rome 1517, page 22a

5. Portret Aleksandra Velikog, drvorez u: A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rim, 1517, list 5b.

5. Portrait of Alexander the Great, woodcut in A. Fulvio, *Illustrium imagines*, Rome 1517, page 5b

sora. S ikonografskog stajališta prikaz Augustove majke može se povezati s Bogorodicom – i jedna i druga rodile su vladare »svijeta«, no i za taj prikaz u širem smislu vrijedi isto što i za portret Augusta – riječ je o omiljenim antikizirajućim motivima iz repertoara renesansnog minijaturista.

No, na temelju tih motiva može se s još većom sigurnošću zaključivati o vremenskoj blizini izrade minijatura na listu iz Windsora i minijatura u Evangeliaru Grimani. Također, ti su portreti svojevrsna potvrda Vasarijeve obavijesti o Klovićevom ranom bavljenju antičkom numizmatikom i gliptikom. U poznatom Klovićevom minijatorskom opusu takvi portreti kasnije se više ne pojavljuju.

U istu skupinu ulazi i treći portret preuzet iz Fulviove knjige (folio 5b), »portret« Aleksandra Velikog (sl. 5), no on se u Klovićevu opusu pojavljuje nekoliko puta i u više varijanti.

Najvjerniju »kopiju« tog portreta naslikao je Klović u **Časoslovu Farnese**, folio 32 verso (sl. 6). Na usporednoj stranici,

nasuprot vladaru Aleksandru Makedonskom, minijaturist je prikazao kardinala Alessandra Farnesea u vojničkoj odori, sa sličnom kacigom po antičkoj modi, kakvu ima i Aleksandar. Ikonografsko povezivanje moćnog renesansnog kardinala i mecena s antičkim vojskovođom, vladarom i poklonikom umjetnosti, utemeljeno je na istovjetnosti imena. Istovremeno ono, kako naznačava Smith, na poseban način odražava kardinalovo zanimanje za antiku. Osim toga, prikazom Aleksandra Velikog sitnoslikar prikriveno aludira i na vlastito makedonsko podrijetlo.¹⁵ Smith je potanko opisao i razlike između portreta obaju Aleksandara, no nije uputio na izvor iz kojeg je Klović preuzeo portret – na Fulviovu knjigu.

Doista poklapanja su takva da gotovo nema sumnje u podrijetlo Klovićeva motiva. Dakako, Klovićev profinjeni kist transformirao je plošni lik s drvoreznog predloška u izvanredno fino poprskane volumenske i kolorističke modelacije, te isto tako žive pojavnosti, kakvom odiše i njegov pandan, kardinal Aleksandar Farnese.

6. Aleksandar Veliki, Časoslov Farnese, Pierpont Morgan Library, New York

6. *Alexander the Great*, Farnese Breviary, Pierpoint Morgan Library, New York

7. Komentar uz Poslanicu Sv. Pavla Rimljanima, Soane's Museum, London

7. *Commentary to Epistle of Saint John*, Soane's Museum, London

No, i taj portret, nastao u razdoblju najintenzivnijeg Klovićeva rada, između 1537. i 1546. god., povezan je s nešto ranije oslikanim dijelovima korala iz Windsora (sl. 1). Naime, i na listu iz Windsora, na desnoj strani ukrasnog okvira, naslikan je u zlatnom chiaroscuro, a prema predlošku iz Fulviove knjige, gotovo istovjetni portret Aleksandra Velikog. Na kaciği tog portreta opaža se čak i sićušni motiv borbe između Kentaura i Lapita, što se pojavljuje i na kaciği Aleksandrova portreta u Fulviovoj knjizi i na kaciği Aleksandrova portreta u Časoslovu Farnese.

On se pojavljuje i na sljedećoj varijanti tog portreta, koju nalazimo na folio 1 **Komentara uz Poslanicu svetog Pavla Rimljanima**, čiji je i naručitelj kardinal Marino Grimani, a kojeg je Klović vjerojatno oslikao u Peruggi prije 1537. god. (sl. 7).¹⁶ Aleksandrov lik tu je prikazan u zrcalnom obratu od izvornika; sve se ostale motivske pojedinosti poklapaju. Pojavljivanje toga portreta na tri najvažnija Klovićeva djela iz tridesetih godina upućuje na zaključak da je lik Aleksandra

Makedonskog Kloviću važan i izvan okvira ikonografije Farnese, vjerojatno kao motiv osobne genealoške simbolike. Mladom Kloviću, koji se inače najčešće potpisivao kao »Hrvat«, odgovaralo je da, u skladu s renesansno-humanističkim običajem, posredstvom Aleksandra Velikog simbolički istakne svoje antičke (makedonske) prakorijene.

Predložka iz Fulviove knjige prisjetio se Klović ponovno na slici koju Cionini-Visani naziva **Sveta Obitelj s likom u oklopu** (sl. 8), a koja je prema autorici Klovićeve monografije nastala oko 1553. god.¹⁷ Na toj slici prikazan je iza desnog ramena Bogorodice muškarac u oklopu *all'antica*, s kacigom sličnom kaciği Aleksandra Velikog; no to više nije poprsje istovjetno s prethodno opisanima: drukčiji je maskeron na štitniku kacige, drukčija je perjanica, a na kaloti više nije prikazana borba Kentaura i Lapita, već borba nagog jahača i pješaka. Također, poprsje tog ratnika nema Minervin prsnik, što ga nosi lik Aleksandra Velikog u Fulviovoj knjizi i na Klovićevim preradama. Riječ je očigledno o novoj verziji

8. *Sacra Conversazione*, Zbirka Wildenstein, Muzej Marmottan, Paris
8. *Sacra Conversazione*, Wildenstein collection, Musée Marmottan, Paris

9. *Glava Minerve*, crtež, Royal Library, Windsor Castle
9. *Head of Minerva*, drawing, Royal Library, Windsor Castle

glave Aleksandra Velikog s vrlo sličnim crtama lica i s karakterističnom dugom, valovitom kosom, ali izmijenjenim akcesorijama. Taj lik, kao najistaknutija figura Bogorodične pratnje na toj zagonetnoj *Sacra conversazione*, vjerojatno ikonografski zastupa kardinala Alessandra Farnese, a možda aludira i na samog Klovića.¹⁸

On je, međutim, nastao oblikovnim postupkom koji potvrđuje da se majstor oslobodio obvezatnosti doslovnog kopiranja Fulviova predložka. Klovića više ne zadovoljava jednostavno preuzimanje motiva. On ga inventivno mijenja ali ga istodobno ostavlja prepoznatljivim, jer samo na taj način prikazani se lik može ikonografski identificirati i odigrati svoju ulogu u slici.

Sličnim postupkom nastala je i »**glava Minerve**« (sl. 9) na Klovićevu crtežu iz Windsora.¹⁹ Na kaloti kacige prikazana je borba jahača i dvojice pješaka.²⁰ Perjanica i maskeron na štitniku također se razlikuju od onih na portretu Aleksandra Velikog u Fulviovoj knjizi. No očigledne su sličnosti u crtama lica, a još više u pojedinostima prsnika. Ta »Minerva« potječe od Fulviova Aleksandra Velikog, ili nekog sličnog

predložka. No, crte lica sada su mnogo mekše, ženstvenije, bliskije idealnoj zamisli Minervine glave.

Potrebno je, međutim, ukazati na prividno paradoksalnu činjenicu da Andrea Fulvio u svojoj knjizi zapravo ne reproducira stvarni portret Aleksandra Velikog s neke autentične antičke kovanice.²¹ Lik što ga Fulvio prikazuje pod imenom i uz životopis Aleksandra Velikog izveden je, naime, prema nekoj kovanici ili gemi iz Aleksandrova doba, koja na jednoj strani ima Minervino poprsje, a na drugoj natpis s imenom Aleksandra Velikog.²² Renesansni su proučavatelji kovanica zbog toga krivo zaključili da je riječ o Aleksandrovu portretu. Sličan »portret« Aleksandra Makedonskog, koji je – kao i onaj iz Fulviove knjige – vjerojatno nastao prema istovjetnom antičkom numizmatičkom ili gliptičkom predlošku, pojavljuje se već u minijaturi kasnog quattrocenta, prinjerice u jednom iluminiranom kodeksu s Arianovim životopisom Aleksandra, čije je minijature za kralja Matiju Korvina u posljednjoj četvrtini 15. stoljeća u Napulju izveo Christoforo Majorrana (sl. 10).²³ I tu je Aleksandar prikazan kao ratnik s prsnikom na kojem je meduzina glava, uz čiji se ovratnik savijaju

10. Christoforo Majoranna, Aleksandar Veliki, minijatura u: Flavius Arrianus, *De expeditione Alexandri Magni*, Napulj, oko 1480. god. Biblioteca Apostolica Vaticana

10. Christoforo Majoranna, *Alexander the Great, miniature in Flavius Arrianus, De expeditione Alexandri Magni, Naples about 1480, Biblioteca Apostolica Vaticana*

malene zmijske. Njegov profil, duga valovita kosa i napose njegova kaciga vrlo su slični istim motivima u Fulvia. Jedino na kacigi nije prikazana borba Kentaura i Lapita već Triton, mitološko morsko biće, polučovjek-polukonj s ribljim repom.

Većina spomenutih motiva pripada simboličkoj opremi antičke božice mudrosti, Atene-Minerve. No, kaciga *all'antica* u renesansnoj imaginaciji nije samo ikonografski atribut Minerve, nego i drugih znamenitih ratnika, heroja i bogova te, dakako, suvremenika koji se s njima simbolički poistovjećuju. Primjerice, na jednom crtežu iz Louvrea, pripisanom Kloviću, prikazan je vojvoda Cosimo de' Medici kao Mars, s oklopom i maštovitom kacigom *all'antica*. Slične kacige koje su zapravo dosjetljive slikovne varijacije prema antičkim uzorima, pojavljuju se na crtežima i drugim umjetničkim djelima niza renesansno-manirističkih majstora, među inim i Giulija Romana, koji se smatra Klovićevevim »učiteljem«. ²⁴ Aleksandar Veliki, pak, za renesansne poznavatelje antike objedinjuje ratničku vještinu i mudrost, te ljubav spram umjetnosti i ljepote, koje su resile i Minervu. Stoga je razumljivo poistovjećivanje njegova lika s likom antičke božice. Takav lik Ale-

ksandra Makedonskog preuzeli su i drugi renesansni umjetnici, a njegove inačice i replike pojavile su se i u kasnijim portretnim knjigama. ²⁵

Preuzeo ga je, dakle, i Klović, i to očito iz knjige A. Fulvija. U svojem ranom umjetničkom razdoblju on ga »reproducira« s velikom vjernošću izvorniku, a potom ga, kao zreli i samosvojni majstor, na minijaturi iz Zaklade Wildenstein i napose na crtežu »Minerve«, maštovito prerađuje, pokazujući njime izvanredne dosege vlastita crtačkog umijeća.

Identifikacija triju portretnih likova što ih je Klović u ranom razdoblju svog stvaralaštva preuzeo iz Fulviovih djela značajna je stoga što upućuje na jedan neposredni izvor njegovih motiva – humanističku knjigu s ilustracijama izvedenim prema predlozima iz antike. Istovremeno ti su motivi jasna Klovićeveva »razvojna« spojnica s motivikom i dekorativnim ukusom minijature kasnog quattrocenta i klasičnog cinquecenta. Njihova uporaba jasnije osvjetljava Klovićevo umjetničko obrazovanje prema Vasarijevu izvještaju te u još tješnju i nedvosmisleniju vremensku vezu dovodi djela iz ranog razdoblja: minijature na listu Korala iz Windsora, Evangeliarium

Grimani i Komentar Poslanice Sv. Pavla, te ih likom Aleksandra Velikog povezuje s njegovim remek-djelom, Časoslovom Farnese – svi ti radovi nastali su između 1530. i 1540. godine. Na dva kasnija djela, pripisana Kloviću, na listu iz Zaklade Wildenstein i crtežu Minerve iz Louvrea, majstor se oslobađa vjernog prenošenja predloška, te ga u skladu sa svojim dozrelim slikarskim iskustvom i pojačanim utjecajem visoke maniere slobodno pretrađuje.

Bilješke

1

Maria Cionini Visani, *Juraj Julije Klović*, predgovor **Grgo Gamulin**, Zagreb, 1993 (1. izd. 1977. g.).

2

O tome, osim monografije, v. također uvodnu studiju **Webster Smitha** i njegov komentar faksimile izdanju »Časoslova Farnese«: *Das Stundenbuch des Kardinals Alessandro Farnese. Eingeleitet und erläutert von Webster Smith*. München, 1976, passim. O Klovićevom izravnom prepisivanju ukrasnih predložaka Giulija Romana, napose motiva s reljefa »rimske kavalkade« u Sala degli stucchi, Palazzo del Te, pripremam poseban članak.

3

Usp. popis Klovićeve ostavštine u **A. Bertolotti**, *Don Giulio Clovio Principe dei Miniatori*, u: *Atti e Memorie delle Deputazioni di Storia Patria per l'Emilia e la Romagna*, Nova serija VII/1882, str. 259–279. U monografiji o Kloviću prikupljeno je osamnaest njegovih crteža, a drugih jedanaest iz Louvrea Klovićevom je opusu pridružila Catherine Monbeig Goguel. O crtežima, osim monografije (bilj. 1), sa starijom literaturom, v. **Christina Riebesell**, *Die Sammlung des Kardinal Alessandro Farnese. Ein »studio« für Künstler und Gelehrte*, Weinheim, 1989, str. 124. i d.; **Catherine Monbeig Goguel**, *Giulio Clovio »nouveau petit Michel-Ange«*. *A propos des dessins du Louvre*, u: »Revue de l'art«, 80/1988, str. 37–47; **J. A. Gere**, **Ph. Pouncey**, *Italian Drawings in the Department of Print and Drawings in the British Museum. Artist working in Rome c. 1550–1640*, London, 1983, str. 57–59; **P. Ward Jackson**, *Italian Drawings 14–16. ct.* Victoria & Albert Museum, London, 1979, str. 61.

4

Jedna od prvih Klovićevih minijatura, Bogorodica s mjesecom pod nogama, izvedena je prema Dürerovom drvorezu iz njegova niza *Život Bogorodice* (1511). O tome izvještava Vasari: *E le prime cose che il Clovio colorisse fu una nostra Donna, la quale ritrasse, come ingegnoso e di bello spirito, dal libro della Vita di essa Vergine: la quale fu intagliata in istampa di legno nelle prime carte d'Alberto Duro*. – **Giorgio Vasari**, *Vite*, u: *Le opere* (izd. G. Milanese), sv. 7, Firenze, 1881, str. 558. Za druge Dürerove predloške u Klovićevu »Časoslovu Farnese« v. **Smith** (bilj. 2), str. 23. i passim. Klovićeva zbirka ilustriranih knjiga i grafika također je, makar sumarno, zabilježena u popisu njegove ostavštine. Prema Bertolottijevu prijepisu riječ je o sljedećim knjigama: *Un libro di stampe di medaglie ... Un libro di medaglie intitolato religione antiqua de' romani stampato ... Libro intitolato perfette proporzioni* (vjer. Dürer-MP) ... *Libro intitolato Le figure dell'apocalipsi* (također Dürer?-MP) ... *Un libro francese della Bibia ... Un libro di Alberto Duro ... Un libro sciolto de stampe de battaglie ... Doi libri di anatomia ... Euclide ... Diversi libri ... La castrametazione di Roma libro ... Libretto intitolato discorso militare*. Zabilježeni su i grafički listovi, što ih je Klović

Napokon, pojavljivanje opisanih portreta u Klovićevu opusu svjedoči o važnosti i popularnosti Fulviova djela, prve tiskane knjige novoga vijeka, koja je sustavno opremljena portretima prema autentičnim predlošcima iz antike, prikupljenim u zbirkama humanističkih sabirača.

vjerojatno dao uvezati u sveske: *Un libro di stampe ... Libro di varie stampe ... Un libro grande di stampe*, te neuvezane grafike: *Sessantun pezzo de varie stampe*.

5

O tome također izvještava **Vasari** (bilj. 4), spominjući »alcuni disegni di medaglie e rovesci (medalje i naličja medalja i kovanica), che fece /per/ quel signore«, str. 557. U popisu umjetnina što ga je kardinal Grimani dao izraditi prije svog odlaska iz Venecije u Rim, 1528, zabilježena je doista i jedna »Caselletta di noce che fu persa rivolte medaglie in carte et una tavoletta depenta con medaglie 12.« – **P. Paschini**, *Le collezioni archeologiche dei prelati Grimani del Cinquecento*, u: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Serie III). Rendiconti, Volume V, 1926–27, str. 149–190 (158). Tu je možda riječ o Klovićevu crtežu, odnosno sitnoslikarskom prikazu antičkih kovanica.

6

Npr. »tri gracije« s kameja Chantilly u Komentaru Poslanice Sv. Pavla Rimljanima – usp. **Cionini-Visani** (bilj. 1), str. 34 i d., poprsja rimskih careva na »listu Korala« iz Windsora i u Časoslovu Farnese – usp. faksimile (bilj. 2), folio 50 verso, 51, te drugi motivi s naličja kovanica, koji se pojavljuju u dekorativnim sklopovima njegovih minijatura, poput konja s jahačima u propnju *all'antica*, prikazi prinošenja žrtve *all'antica* itd.

7

Za podroban opis knjige v.: **Ruth Mortimer**, Harvard College Library. Department of printing and graphic arts. Catalogue of Books and Manuscripts. Part II: Italian 16th Century Books, Cambridge, Mass. 1974, br. 203. Andrea Fulvio objavio je još jednu značajnu i među obrazovanim čitateljima popularnu knjigu o rimskim antičkim spomenicima: *Antiquitates Urbis per Andream Fulvium antiquarium*, Rim, Jacopo Mazzocchi, 1521.

8

To su knjige: »*Le imagini con tutti i riversi trovati et le vite de gli imperatori tratte dalle medaglie et dalle historie de gli antichi*«, Venezia, 1548. (lat. izd. 1553. g.) i *Le imagini delle donne Auguste in istampa di rame*, Venezia, 1557. (lat. izd. 1558. g.).

9

Imagines et elogium virorum illustrium et eruditorum ex antiquis lapidibus et numismatibus expressae, Rim, 1570, te *Familiae Romanae que reperiuntur in antiquis numismatibus*, Rim, 1577. O Fulviu Orsiniju kao bibliotekaru A. Farnese v. **Ch. Riebesell** (bilj. 3), str. 156. i d., te **Clare Robertson**, *'Il grand Cardinale'*, New Haven/London, 1992, str. 223. i d.

10

Royal Library, Windsor Castle, v. opis u **Cionini-Visani** (bilj. 1), str. 101, odnosno **Gamulin** (bilj. 1), str. 13. i d.

11

Svetac-ratnik sa zastavom u desnoj ruci i mrtvim znanjem pod nogama bio bi Sv. Teodor, usp. **Gamulin** u uvodnom tekstu (v. bilj. 10).

12

U priručnicima s portretima rimskih careva nisam uspio pronaći predložak ovoj bisti.

13

Vidi primjerice Attavante de Attavantibus, minijatura u misalu za biskupa od Dola iz 1483. god., reproducirana u **Ph. P. Bober/R. Rubinstein**, *Renaissance artists and antique sculpture*, Oxford, 1986, frontispis, s numizmatičkim portretima cara Nerona i Aleksandra Velikog sličnim onima u Klovića. Isto tako i Attavanteov uvodni list Misala iz 1485. g., iluminiranog za kralja Matiju Korvina, danas u Bruxellesu – v. **Bibliotheca Corviniana**, Budapest, 1976, br. 3. Za primjere iz kasnog quattrocenta usp. također **Annarosa Garzelli**, *Miniatura Fiorentina del Rinascimento 1440–1525*, Firenze, 1985, sv. 1,2, primjerice Boccardino il Vecchio, sl. 1067, 1068, te **G. Mariani Canova**, *La Miniatura Veneta del Rinascimento 1450–1500*, Venezia, 1969, str. 39. i passim.

14

Biblioteca Marciana, Venezia, opis v. u **Cionini – Visani** (bilj. 1), str. 99. i d.

15

W. Smith (bilj. 2) komentar uz folio 32v–33.

16

London, Soane's Museum, za opis v. **Cionini-Visani** (bilj. 1), str. 88. i passim.

17

Paris, Musée Marmottan, Zbirka Wildenstein, opis v. u **Cionini Visani** (bilj. 1), str. 95. (prijašnji vlasnik Daniel Wildenstein darovao je tu minijaturu muzeju Marmottan u Parizu).

18

Usp. **M. Levi d' Ancona**, *Illuminations by Clovio Lost and Found*, »Gazette des Beaux Arts«, 37/1950, str. 55–70, napose str. 73.

19

Windsor Castle, Royal Library, v. **Cionini-Visani** (bilj. 1), str 101 i d.

20

Taj sićušni prizor podsjeća na Klovićev crtež iz Louvrea, na kojem je također prikazana borba jahača i dvojice pješaka – v. **Cionini Visani** (bilj. 1), str. 86.

21

Vidi vrlo iscrpnu studiju o svim poznatim portretima Aleksandra Velikog: **J. J. Bernoulli**, *Die erhaltenen Darstellungen Alexanders des Großen*, München, 1905, te u novije vrijeme: **R. R. R. Smith**, *Hellenistic Royal Portraits*, Oxford, 1988.

22

Usp. J. Cunnaly, *The Role of Greek and Roman coins in the Art of the Italian Renaissance*, disertacija, Univ. of Pennsylvania, 1984, napose str. 1–2 i str. 37. Cunnaly pretpostavlja da je predložak za Fulviov »portret« Aleksandra Velikog mogla biti gema, čiji je vlasnik u drugoj pol. 15. st. bio Venecijanac Giovanni Delfin, rep. u **A. Furtwängler**, *Die antiken Gemmen*, Leipzig, Berlin, 1900, sv. 1, tabla XLIX,11, sv. 2, str. 234–235.

23

Sada u Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. vat. lat. 5268, fol.3r; reproduciran u: »Bibliotheca Corviniana«, Budapest, 1976, br. 61.

24

Za Klovićev crtež u Louvreu v. **Monbeig Goguel** (bilj. 3), str. 41; Za maštovito izmišljene dijelove ratne opreme *all' antica* usp.: **Matthias Pfaffenbichler**, *Krieg und Frieden. Rüstungen all' antica*, u: *Fürstenhöfe der Renaissance. Giulio Romano und die klassische Tradition*, Wien, 1989, str. 236–247. V. također »portret« Aleksandra Velikog što ga je izveo Giulio Romano oko 1530. za Palazzo del Te, sada u Ženevi, Zbirka Lederer – Katalog izložbe »Giulio Romano«, Milano, 1989, str. 172.

25

Oponaša ga već Raffael na predlošku za Sermonetinu fresku *Aleksandar i Roksana* u Casino Olgiate; Giorgio Vasari na fresci *Aleksandar Veliki i Apeles* u Casa Vasari, Arezzo; Alessandro Popi na slici *Aleksandar Veliki i Kampaspe* u Studiolu Cosima de' Medici, Palazzo Vecchio, Firenze. U portretnim knjigama npr. Paolo Giovio, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basel, 1577, autor drvoreza Tobias Stimmer (na kacigi je prikazan Pegaz); **Hans Sachs**, *Ordenliche Beschreibung der Römischen Keyser*, Frankfurt 1538, autor drvoreza Hans Sebald Beham, itd.

Summary

Milan Pelc

Three Portraits *all'antica* on Miniatures by Giorgio Giulio Clovio

One of the sources for the motifs used by Klović in the early phase of his miniature painting was the volume *Illustrium imagines* compiled by Andrea Fulvio and published by the Roman publisher Jacopo Mazzocchi in 1517. He used woodcuts from that book to make the miniature portraits of the Emperor Augustus and his mother Attia, as well as the »portrait« of Alexander the Great. The latter is of particular significance because the artist relates it to the symbolism used in connection with the cardinal Alessandro Farnese, but apparently also with the symbolism of his own descent. The use of these and similar motifs confirms Klović's direct and serious study of classical sculpture and coins also pointed out by Vasari in his *Life of Klović*.